

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

УДК 821.162.4-311.6.09«20»Банаш:7.049.1:177.6(=161.2)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.1-1/31>

Кобець Н. О.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПРОБЛЕМАТИКА ПРОЗИ ЙОЗЕФА БАНАША В КОНТЕКСТІ СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Статтю присвячено дослідженню проблематики прози сучасного словацького письменника Йозефа Банаша, зокрема, порушеним у його романі «Зона натхнення. Драматична історія дружби і любові» питанням інослов'янської художньої рецепції української соціально-політичної дійсності кінця ХХ – початку ХХІ ст. У статті проаналізовано роман, в основі якого лежать спогади словацького письменника про минуле Чехословаччини, які переплітаються з подіями в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. Підкреслено, що Йозеф Банаш не просто згадує сусідню країну побіжно в контексті історії рідної держави, але й проводить паралелі, намагаючись збагнути український менталітет без невиправданих упереджень і зайвих вихвалянь. Знаковим є те, що тема України проходить крізь увесь роман ніби червоною стрічкою, адже твір і розпочинається, і закінчується подіями, які мали місце в Україні у 2005 році. На тлі загальних прохолодних відношень між Словаччиною та Україною, а також сформованих негативних стереотипів обох країн щодо своїх сусідів, така позиція письменника привертає увагу своєю незвичністю, відвертістю та розкриває нові можливості для майбутнього продуктивного спілкування двох слов'янських народів, які в певні відрізки часу мали спільну історію. У статті розглянуто, як Україну, що робить об'єктом своєї уваги в романі, поступово розглядає письменник – спочатку в складі Радянського Союзу, потім – у роки національної незалежності, викладає життя політиків і людей звичайних, долі яких часом залежать від багатьох факторів, їм не підвладних. Констатовано, що ментальний імідж українців, відтворений у романі сучасного словацького прозаїка Й. Банаша, який, у цілому, є неупередженим і доброзичливим, все ж не позбавлений і старих ментальних стереотипів стосовно не повної культурної та політичної зрілості й відповідності сучасним європейським соціальним стандартам української нації.

Ключові слова: *проблематика, художня рецепція, інтерпретація, словацько-українські зв'язки, ментальні стереотипи.*

Постановка проблеми. Важливим чинником розширення початкових культурно-етнографічних і ментальних уявлень стосовно одне одного для словаків й українців починаючи з ХVII ст. стали мандрівки їхніх громадсько-політичних і літературних діячів землями своїх географічних сусідів і відповідно нав'язані ними враження, які їхні автори виклали у формі подорожніх нотаток, зокрема словацьких – «Подорожній щоденник» Д. Крмана, «Листи з невідомої землі» Б. Носак-Незабудова. Своєрідним продовженням традицій подорожніх нотаток, присвячених Україні, у ХХІ ст. став роман словацького письменника Й. Банаша «Зона натхнення. Драматична історія дружби і любові».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Літературні взаємини словаків та українців ще не досить досліджена сучасним літературознавством тема. Окремим аспектам цих взаємостосунків присвячено праці відомих словацьких вчених-філологів – М. Мольнара, М. Неврлого, Ю. Бачі, М. Романа, Л. Баботи й інших. Активно питаннями дослідження історії українсько-словацьких літературних взаємин починаючи з другої половини ХХ ст. займалися і вітчизняні вчені-філологи – М. Мольнар-Мундяк, В. Моторний, В. Микитась, Г. Сиваченко й інші. Водночас чимало питань зі спектра зазначеної проблематики усе ще залишаються не досить опрацьованими.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження специфіки художньої рецепції української соціально-політичної дійсності кінця ХХ – початку ХХІ ст., виявленої в романі сучасного словацького письменника Й. Банаша «Зона натхнення. Драматична історія дружби і любові».

Виклад основного матеріалу. Йозеф Банаш – непересічна людина в Словаччині, він є автором, книги якого читають і знають майже всі словаки, за кордоном він є першим сучасним словацьким письменником, чиї твори перекладені багатьма іноземними мовами. Роман «Зона натхнення», без сумніву, належить до найуспішніших. Вже зараз книга перекладена українською, польською, чеською, німецькою, угорською, англійською мовами, опублікована в Індії. Український переклад книги побачив світ у 2012 році. «Зона натхнення» є майже автобіографічним, побудованим на реальних історичних подіях, романом, що охоплює період з 1968 – року вторгнення радянських військ у Чехословаччину – до 2005 року, часів президентства Віктора Ющенка.

Йозеф Банаш будує роман як хитросплетіння років і подій, людських мрій і життів, де на тлі особистих доль словацького студента Йозефа Балаша (альтер его автора), німецького студента Томаса Анкерманна й української дівчини Олександри (Саші) Гриценко відбуваються політичні зміни в країнах Європи. Автор майстерно переплітає реальні факти з домислом, пояснюючи читачам, що «70% роману оригінальні й лише 30% – фікція. Це фактично моя автобіографія з невеликим втручанням» [3].

Йозеф Банаш був безпосереднім свідком бурхливих подій 1968 року під назвою «Празька весна», які вплинули як на його особисте життя, так і на життя тих, кого він знав. Але незважаючи на це, на відміну від багатьох своїх сучасників, письменник намагається бачити світ не чорнобілим, розглядає людей і події без упередження та з розумінням того, що не завжди ми можемо чинити й діяти у своєму житті так, як нам би того хотілося, тобто крізь призму дружби й любові, як і вказує автор у підзаголовку до свого роману.

Спогади словацького письменника про минуле Чехословаччини переплітаються з подіями в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. Тому не випадково Йозеф Банаш робить головну героїню свого роману Сашу Гриценко українкою зі словацьким корінням, мешканкою закарпатського села Колодне.

Тендітна, з «пронизливими бірюзовими очима» Саша Гриценко стає першим незабутнім коханням головного героя роману «Зона натхнення» Йозефа

Балажа. Водночас вона є одним із небагатьох вигаданих персонажів цього більш ніж наполовину автобіографічного роману словацького письменника. Це дозволило Йозефу Банаши, з одного боку, наділити головну героїню тими рисами жіночого характеру, які до вподоби самому автору, а з іншого, – зробити цей образ уособленням української жінки радянського й пострадянського періоду.

Зробивши Україну об'єктом своєї уваги в романі, письменник розглядає її поступово – спочатку в складі Радянського Союзу, потім – у роки національної незалежності, викладає життя політиків і людей звичайних, долі яких часом залежать від багатьох факторів, їм не підвладних.

Так, Україна радянського періоду постає перед читачем лише як складова частина Союзу, позбавлена ідентичності, й тому їй притаманні усі риси тодішньої радянської реальності, які тією або іншою мірою накладали відбиток на життя героїв роману. Автор наводить приклади безглуздої економіки, наслідком якої стали масштабні крадіжки й тотальна корупція.

З іронією описує Йозеф Банаш і таку невіддільну складову частину тодішнього життя, як нескінченні черги за будь-якою дрібницею. Письменник наводить ряд фактів, які, з погляду словака, робили повсякденне життя радянських людей постійною боротьбою за виживання, і те, що за сучасними уявленнями тепер виглядає абсурдним, а іноді й комічним, а тоді було нормою: *«У той час з грошима у людей були дві проблеми. Їх було обмаль, але й за ті не можна було майже нічого купити. В магазинах «Овочі-фрукти» не було не лише фруктів, але й овочів»* [1, с. 173].

Викриває Йозеф Банаш і невинуватого бюрократію, яка панувала над і без того безправними людьми: *«службовка банку, дорікнувши їм, крізь зуби вищідила, що треба було зайти раніше, бо ж виставити чек не така проста справа <...> потім додала, що згідно з урядовою вказівкою може бути на чеку наведена сума в кінці з нулем»* [1, с. 207–208]. І звісно, що ніхто не наважувався не те, щоби боротися з бюрократією, а навіть і визнавати її як беззаперечний факт.

Не оминає увагою Йозеф Банаш й особисте життя людини того часу, підкреслюючи, що економічні чи побутові проблеми губилися на тлі тотального нагляду за приватним життям кожного мешканця Радянського Союзу. Автор робить для себе висновок, що хоча люди й бажали більшої свободи для себе й своїх дітей (*«бо ж яке життя чекає їх у країні, де дістати хліб і килим,*

туалетний папір або масло – складна проблема» [1, с. 150]), вони й надалі залишалися «дрібними і малими людьми, долю яких, як тисячоліття тому і тисячі років опісля них, завжди вирішував хтось інший» [1, с. 216].

Поширений стереотип рабського менталітету східних слов'ян відіграє тут не останню роль. Спираючись на нього, письменник вустами одного зі своїх героїв пояснює, чому сусідні із Чехословаччиною країни не можуть і досі піднятися до рівня європейських держав: «*Це ж наші люди! Це ж наша тисячоліттям гніту і приниженням позначена російська, українська, узбецька чи казахська вдача. Будуть нам голови скручувати аж у гній, а ми будемо вдавати, що це добре, хоча вже не зможемо й дихати, і так будем панам руку цілувати... до біса... Якщо не змінимо оту нашу рабську вдачу, нічого не зміниться*» [1, с. 286].

Але водночас Йозеф Банаш достатньо критично й різко говорить і про своїх співвітчизників, відверто дорікає їм і засуджує їхню споконвічну звичку мовчки схилитися перед кожним більш-менш сильним: «*Словаки тисячу літ жили як підлеглі, без землі, у кращому випадку, як слуги та лакеї... На більше не знаходили відваги. І після радянської окупації треба було жити й пережити. А жити можна й із зігнутою спиною. Зрештою, як звикли казати, ніколи не було так погано, щоб не могло бути ще гірше*» [1, с. 106]. З гіркою іронією констатує автор той факт, що словаки в порівнянні з іншими народами впродовж багатьох століть навіть і не намагалися протидіяти чужій силі й добровільно віддавали свої права й свободи.

Йозеф Банаш ретельно змальовує характер своєї головної героїні Саші Гриценко, створюючи цей образ таким, яким він собі бачить портрет української жінки радянського періоду. Чесність, порядність, готовність відповідати за свої вчинки й спроможність відчувати сором за дії інших людей – все це властиво головній героїні навіть за тих складних умов, в яких вона опинилась, і в аралі тих свобод, які їй пропонувала її країна на той час. Мати власну думку й відрізнятись від інших тоді не тільки не віталось, але й могло мати негативні наслідки для життя.

Не відступає автор і від стереотипу чарівної краси українок, адже саме своїми «*чудовими бірюзовими очима*» [1, с. 17] вабить Саша головного героя Йозефа Балажа, який, закохавшись у неї з першого погляду, занадто пізно пригадує собі слова «*досвідченого «козака» Бачі, який застерігав пацанів у поїзді, що з українками треба обережно... Вони, ніби, дуже гарячі, пристрасність*

і кохання – це для них частина глибших взаємин» [1, с. 21]. Але тут письменник із гумором згадує про те, що «*кохання ж не належало до спорядження молодого члена Комсомолу, як і молодого члена Чехословацького союзу молоді*» [1, с. 21].

Але навіть серед усього того буденного й політичного негативу автор намагається знайти й позитивні моменти, які творили тодішнє радянське життя. Насамперед, Йозеф Банаш дає високу оцінку спортивній підготовці молоді в радянській Україні. Навіть перша зустріч головних героїв роману відбувається під час волейбольного матчу між Вищою економічною школою з Братислави й Київським економічним університетом. Ще раз тему спорту письменник порушує, коли описує довгоочікувану перемогу Чехословаччини на чемпіонаті світу з хокею.

Але, незважаючи на те, що Йозеф Банаш намагається не спотворювати реальність і уважно ставиться до деталей, які формують канву роману, він все ж перебуває в полоні певних стереотипів щодо окремих реалій життя українців. Найперше, що впадає в очі, це те, що всі герої з України розмовляють у романі виключно російською мовою. І хоча автор чітко розділяє українців і росіян як мешканців різних країн, але водночас щиро вважає, що послуговуються вони однією загальною мовою. І тут немає різниці, чи письменник описує 1968 рік, коли головний герой приїздить до Києва в складі волейбольної команди, і під час дружньої вечірки молодь починає співати, чи 2005 рік, коли Йозеф Балаж відвідує Київ вже як член делегації Парламентських зборів НАТО й перед зустріччю із Сашею Гриценко повторює слова, які їй скаже, «*на щастя російську мову під час кількадечного перебування в Україні слушно повторив*» [1, с. 390], чи описує весілля в селі Колодному, на якому Балаж, запрошений, як почесний гість, «*розмовляв по-російськи то з одним, то з другим сусідом*» [1, с. 412].

Такою, безпорадною та невідомою для європейського світу й постає Україна в перших двох частинах роману Йозефа Банаша «*Зона натхнення*». Очима автора читач бачить країну 60–80-х років, яка була лише безправною часточкою Радянського Союзу, де всі спроби самостійного розвитку придушувалися вже в зародку, де чесність і принциповість заважали життю, а саме життя було схоже на невдалий спектакль із маріонетками.

Третя частина роману хронологічно охоплює період з 1991 по 2006 роки. Цей важкий час розвалу старого й становлення нового Йозеф Банаш характеризує як боротьбу протилежних почуттів мешканців новостворених держав – з одного боку, люди відчували розгубленість і зрозумілий страх

перед змінами, а з іншого, – вже почали сподіватися на краще життя та будувати плани на майбутнє.

Менш оптимістично Йозеф Банах описує сприйняття довгоочікуваної незалежності Україною. За словами письменника, перед молододою державою відразу постала проблема нестачі компетентних працівників через небажання багатьох українців повертатися на батьківщину, що стало причиною досить повільного економічного розвитку України в порівнянні з іншими країнами колишнього Радянського Союзу. Однак головна героїня Саша все ж повертається в Україну, оскільки її чоловік Сергій Гусєв «був одним з тих українців, який охоче змінив би уже знайомі місця Москви на повернення додому» [1, с. 362], й «батьки Саші тішилися, що донька з чоловіком і внучкою Ніночкою буде ближче до рідної домівки» [1, с. 363].

Оминаючи бурхливі 90-ті роки, Йозеф Банах починає опис політичної ситуації в Україні з 2004 року. Іронізуючи з приводу політики другого президента України Леоніда Кучми, письменник дає зрозуміти, що молододою країною і надалі керують непрофесіонали. Причину подальшої економічної стагнації України автор вбачає в тому, що, незважаючи на те, що режим змінився, мислення багатьох людей залишилося тим самим – дістатися влади, аби збагатитися.

Загалом, описуючи вже сучасну Україну, Йозеф Банах все частіше починає звертатися до усталених, в більшості своїй негативних, стереотипів. Деякі він спростовує, деякі подає як реальний факт. Відомо, що багатьом словакам Україна здається нещасливою країною з темним минулим і сумнівим майбутнім. Незважаючи на географічну близькість і лінгвістичну спорідненість, і словацьке, й українське суспільство, за винятком прикордонних районів, мало інформовані одне про одного. Все це час від часу підкріплюється словацькими засобами масової інформації, які викладають теперішню Україну через призму конфліктів, коруптованості, війни. Внаслідок цього більшість словаків у своїй уяві бачать Україну безправною державою з корумпованим правосуддям і чиновниками, країною з умовними традиціями й напівголодним населенням. Так і Йозеф Банах, намагаючись з одного боку об'єктивно висвітлювати сьогодення, з іншого все одно свідомо чи підсвідомо, навмисно чи ненавмисно у своїх описах сучасної України використовує стереотипні уявлення про українців.

Наприклад, коли головний герой Йозеф Балаж, отримавши лист-запрошення на весілля доньки Саші Ніночки, збирається разом зі своїм давнім другом німцем Томасом Анкерманном до Закар-

патської України, Томас спочатку лякається цієї подорожі. Він пригадує все, що він знає про Україну, й виявляється, що цього недостатньо, аби захотіти відвідати цю країну: «*Я в житті там не бував, і, напевно, ніколи б туди не попав. Це не дуже ризиковано? Кажуть, що там дуже крадуть автомашини <...>*» [1, с. 407]. Отже, першим спрацьовує стереотип, спричинений неправдивими джерелами. Але, на щастя, головний герой його відразу спростовує, зауважуючи, що «*нічого ризикованого у цьому нема*» [1, с. 407].

Спостерігаючи за тим, як подорожують герої роману «Зона натхнення» Закарпатською Україною, стає зрозумілим, що Йозеф Банах поставив собі за мету окреслити кожен відомий йому стереотип про українців, показати його в дії. Як завжди, автор описує все це з притаманним йому гумором, іронізуючи над ситуаціями, в яких опиняються мандрівники.

На жаль, перші свої враження від України Йозеф Балаж і його товариш отримують на українській митниці, де вони бачать шокове для німця Томаса Анкерманна хабарництво митників. Письменник не спростовує цей стереотип, оскільки знає, що з'явився він не на порожньому місці, і якщо і не на всіх митницях, але ця проблема поки що існує в українському суспільстві. Через це, як відмічає Йозеф Банах, гості України часто отримують негативний досвід спілкування з українцями, як це він описує на прикладі Томаса Анкерманна, який тільки після дружніх привітань із чоловіком Саші Сергієм Гусєвим звільнився від «*побоювання, яке появилось в нього після першого контакту з українцями*» [1, с. 410].

Натомість письменник дуже тепло відзивається про простих українських людей, яким, як він вважає, властива доброзичливість і щирість навіть у ставленні до гостей-чужинців, щедра національна гостинність і працьовитість до нестями, яка, однак, притаманна переважно старшому поколінню.

Якщо український весільний обряд, який змальовує Й. Банах у романі, викликає в автора почуття поваги до місцевих мешканців, то зовсім іншим є його ставлення до української церкви, зокрема до українських священнослужителів. Змальовує їх Йозеф Банах з особливим добрим гумором, через що вони інколи схожі на комедійних персонажів і своїм зовнішнім виглядом, і своєю поведінкою: «*Коли обряд вже наближався до кінця, задзвонила у церкві мобілка. Отець Федосій поглядом проклинав весільчан, які зі страхом споглядали Розп'яття. Дзвінки мобілки не припинялись, аж поки священник не усвідомив, що це дзвонить його мобілка. Злісно витяг її з-під туніки, включив і сказав: «Зараз не можу!»*

Церква вибухнула сміхом. Сміявся і священник» [1, с. 414–415].

Окресливши таким чином найголовніші, із суб'єктивного погляду, як позитивні, так і негативні складові життя сучасної України, Йозеф Банаш підсумовує свою розповідь у коротенькому епілозі, де дає стислий опис того, як склалися подальші долі героїв його майже автобіографічного роману.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Йозеф Банаш закінчує свій роман 2008 роком. Натепер ця книга є єдиною в сучасній словацькій літературі, в якій порушено тему стосунків між Словаччиною та Україною. Тема ця досить складна, особливо в умовах недостатньої взаємної поінформованості обох країн. Тому, хоча чесна й відверта розповідь письменника претендує на об'єктивність, вона не позбавлена суб'єктивних висловлювань, зокрема в описах України та її мешканців, і там, де європейський читач буде впевнений у правдивості фактів, український зауважить багато хиб. Так, не заперечуючи незмінно доброзичливого ставлення Банаша до мешканців України, слід відзначити, що іноді воно переходить в поблажливість, схожу на поблажливість старшого до молодшого. Приєднуючись до усталених, активно засвоєних у чужих національних культурах стереотипів про україн-

ців, таких, як гостинність, працьовитість, щирість, схильність до алкоголю, веселий настрій, письменник окреслює ще й такі, на його думку, властиві українському менталітету риси, як наївне світосприйняття, безпорадність, звичка схилитися та підпорядковуватися сильнішому, небажання змінювати своє життя на краще й байдужість до власної країни. Ці більшою мірою безпідставні висновки Йозефа Банаша швидше за все засновані на досвіді, здобутому ним у процесі спілкування з тим поколінням українців, які народилися, вирости й сформувалися в Радянському Союзі, в атмосфері тотального контролю, колективної безвідповідальності й відсутності можливості вільного використання своїх талантів і здібностей. Як наслідок, незнайомий з молодим, розкутим, відкритим до світу поколінням українців XXI ст., письменник подає у своїй книзі досить однобокий портрет мешканця сучасної України. Однак можна припустити, що швидше за все автор робить це свідомо, маючи на меті показати саме життя своїх однолітків, людей, чий життєвий шлях формувався в складних, а часом і трагічних умовах. Перспективи подальших досліджень в обраному напрямі вбачаємо в комплексному вивченні основних етапів розвитку українсько-словацьких літературних взаємин.

Список літератури:

1. Банаш Й. Зона натхнення. Драматична історія дружби й любові 1968–2008 рр. Ужгород : Видавництво TIMPANI, 2012. 436 с.
2. В Ужгороді словацькі письменники розповіли про особливу «Зону натхнення». *Закарпаття онлайн* : вебсайт. URL: <http://zakarpattya.net.ua/Special/110932-V-Uzhhorodi-slovatski-pysmennyky-rozpozvily-pro-osoblyvu-Zonu-natkhennia>.
3. Ільницький В. І. «Зона натхнення» дісталася Ужгорода. *День* : вебсайт. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/zona-natkhennya-distalasya-uzhgoroda>.

KOBETS N. O. THE PROBLEMS OF JOSEF BANASH PROSE IN THE CONTEXT OF THE SLOVAKIAN-UKRAINIAN RELATIONS

The article is devoted to the study of the issues in the prose of modern Slovak writer Josef Banash, in particular; the problem of non-Slavic artistic reception of Ukrainian socio-political reality of the late 20th – early 21st century considered in his novel “Zone of Inspiration. Dramatic story of friendship and love”. The article analyzes the novel, which is based on the memories of the Slovak writer about the past of Czechoslovakia, which are intertwined with the events in Ukraine of the late XX – early XXI centuries. It is emphasized that Joseph Banash not only mentions the neighboring country casually in the context of the history of his native state, but the author draws parallels, trying to understand the Ukrainian mentality without unjustified biases and unnecessary praise. It is significant that the theme of Ukraine goes through the whole novel as if it were a red ribbon, because the work begins and ends with the events that took place in Ukraine in 2005. Against the background of the general cool relations between Slovakia and Ukraine, as well as the negative stereotypes formed by both countries regarding their neighbors, this position of the writer draws attention to its unusualness, openness and opens new opportunities for future productive communication between the two Slavic peoples, who at certain intervals a shared story. The article examines how Ukraine, which is the object of its attention in the novel, is gradually considered by the writer – first in the Soviet Union, then – in the years of national independence. It is stated that the mental image of the Ukrainians, reproduced in the novel by Slovakian writer Jozef Banash, which is generally impartial and amiable, is still not deprived of old mental stereotypes regarding the incomplete cultural and political maturity and compliance with modern European social standards of the Ukrainian nation.

Key words: issues, artistic reception, interpretation, Slovak-Ukrainian relations, mental stereotypes.